

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF BULLYING AMONG ADOLESCENTS

Статтю присвячено дослідженню соціально-психологічних чинників булінгу в освітньому середовищі серед підлітків. Проблема насильства серед школярів набуває дедалі більшої асоціальної спрямованості, привертаючи увагу психологів, педагогів, соціологів, правознавців. Зазначено, що сьогодні в нашій країні підлітки живуть у період стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що часто призводить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тривожним чинником є високий рівень агресивності підлітків, оскільки він негативно впливає не тільки на навчальну діяльність, стосунки з батьками, друзями, однолітками, індивідуальний розвиток, а й на їхню майбутню особистісну успішність. Агресивні прояви спричиняють порушення емоційної сфери особистості підлітка, його психічного здоров'я, сприяють посиленню морального дисонансу, формуванню стресових і депресивних станів.

Підлітки є уразливою категорією, оскільки у цьому віці формуються власна система сприйняття світу, ставлення до нього та майбутнього, цінності та пріоритети, а незадоволення потреб у цих сферах може призвести до агресивних реакцій та неадекватних проявів поведінки.

Проведене емпіричне дослідження дало змогу констатувати, що причинами булінгу серед підлітків є як зовнішні чинники, так і вікові, індивідуальні особистісні особливості самих підлітків, включених у ситуацію цькування. Явище булінгу серед підлітків проявляється прямо та опосередковано через фізичну та вербальну агресію. Проведене емпіричне дослідження дало змогу з'ясувати особливості соціально-психологічних чинників булінгу серед підлітків, це насамперед: вербальна агресія та негативне ставлення; ворожість через власне почуття провини; намагання підлітка самоствердитися серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні.

Актуальними залишаються проблема нівелювання проявів булінгу серед підлітків, розроблення та впровадження у систему роботи освітніх психологічних служб програми психопрофілактичних і психокорекційних заходів із метою висвітлення особливостей булінгу в шкільних колективах, сприяння формуванню негативного ставлення до булінгу, пошуку альтернативних (соціально прийнятних) методів вираження агресивних проявів, формування навичок саморегуляції, оптимізації соціальної взаємодії між підлітками.

Ключові слова: насильство, булінг, агресія, підлітки, ворожість, почуття провини,

освітнє середовище, психопрофілактика, психокорекція.

The article is devoted to the study of social and psychological factors of bullying in the educational environment among teenagers. The problem of violence among schoolchildren is becoming increasingly antisocial, attracting the attention of psychologists, teachers, sociologists, and jurists. It is noted that today in our country, teenagers live in a period of rapid changes in socio-economic conditions and political tension, which often leads to increased manifestations of aggression on their part. A worrying factor is the high level of aggressiveness among teenagers, as it negatively affects not only educational activities, relationships with parents, friends, peers, individual development, but also their future personal success. Aggressive manifestations cause a violation of the emotional sphere of the teenager's personality, his mental health, contribute to the strengthening of moral dissonance, the formation of stressful and depressive states. Adolescents are a vulnerable category, because at this age they form their own system of perception of the world, attitudes towards it and the future, values and priorities, and failure to meet needs in these areas can lead to aggressive reactions and inappropriate behavior.

The conducted empirical research made it possible to state that the causes of bullying among teenagers are both external factors and age-related, individual personal characteristics of the teenagers involved in the bullying situation. The phenomenon of bullying among teenagers manifests directly and indirectly through physical and verbal aggression. The conducted empirical research made it possible to find out the peculiarities of social and psychological factors of bullying among teenagers, these are, first of all: verbal aggression and negative attitude; hostility due to one's own guilt; a teenager's attempt to assert himself among his peers, physical aggression due to an unsatisfied need for attention and approval.

The problem of leveling the manifestations of bullying among teenagers, the development and implementation of a program of psycho-prophylactic and psycho-corrective measures in the system of work of educational psychological services, with the aim of highlighting the peculiarities of bullying in school groups, promoting the formation of a negative attitude towards bullying, and finding alternative (socially accepted) methods of expressing aggressive manifestations remains relevant., formation of self-regulation skills, optimization of social interaction between teenagers.

Key words: violence, bullying, aggression, teenagers, hostility, guilt, educational environment, psychoprophylaxis, psychocorrection.

УДК 159.316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.12>

Лялюк Г.М.

д.пед.н.,

доцент кафедри теоретичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Останнім часом проблема насильства серед школярів набуває дедалі більшої асоціальної спрямованості, привертаючи увагу психологів, педагогів, соціологів, правознавців та ін. Насильство в школах сьогодні є радше правилом, аніж винятком, та особливо швидко поширення набуває серед підлітків.

Усе більше загострюється проблема булінгу в освітньому середовищі, зокрема Україна, за даними ВООЗ, посідає четверте місце серед країн Європи за рівнем підліткової агресії [2].

Сьогодні в нашій країні підлітки живуть у період стрімких змін соціально-економічних умов та політичної напруги, що часто призво-

дить до посилення проявів агресії з їхнього боку. Тривожним чинником є високий рівень агресивності підлітків, оскільки він негативно впливає не тільки на навчальну діяльність, стосунки з батьками, друзями, однолітками, індивідуальний розвиток, а й на їхню майбутню особистісну успішність. Агресивні прояви спричиняють порушення емоційної сфери особистості підлітка, його психічного здоров'я, сприяють посиленню морального дисонансу, формуванню стресових і депресивних станів.

Проблема насильства та агресії привертала увагу багатьох дослідників (А. Адлер, М. Бутовська, А. Бандура, В. Вишнеvsька, Дж. Доллард, Д. Лейн, О. Літвінова, І. Маковська, Л. Найдьнова, Д. Ольвеус, К. Плутицька, І. Ріверс, Д. Річардсон, Л. Семенюк, А. Стаценко та ін.).

Саме завдяки науковим працям Д. Олвуса та Е. Роланда у 1978 р. поняття «булінг» було введено в науковий обіг та набуло широкого поширення. Автори трактували булінг як ситуацію у шкільному колективі, у якій учень систематично та тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів із боку одного чи декількох однокласників [8].

Досліджуючи основні причини булінгу, учені виокремлюють такі: із боку жертви – занижена чи завищена самооцінка, зовнішність, діалект, страх та тривожність, надмірна чутливість, явно виражені фізичні вади, успішність, нав'язування усім своєї ідеї, порушення правил та кордонів інших; із боку булера – помста, привернення уваги, боротьба за владу, відновлення справедливості, заздрість, самоствердження, усунення суперника, відчуття ворожості [3; 5; 6].

Вивчаючи проблему насильства та агресії, булінгу серед підлітків, учені приділяють увагу аналізу психологічної природи цькування, опису його форм та видів, а також розробленню комплексу психопрофілактичних заходів щодо його запобігання.

Підлітки є уразливою категорією, оскільки у цьому віці формуються власна система сприйняття світу, ставлення до нього і майбутнього, цінності та пріоритети, а незадоволення потреб у цих сферах може призвести до агресивних реакцій і неадекватних проявів поведінки [1]. Досягнення підлітка пов'язані з бурхливим зростанням знань, навичок, формуванням моралі та відкриттям «Я», освоєнням нової соціальної позиції. Підліткові втрати корелюють зі зникненням дитячого сприйняття світу, безтурботним і безвідповідальним способом життя. Тому цей час асоціюється із сумнівами, підліток намагається відшукати правду в собі та в інших людях, привернути увагу, розуміння й довіру дорослих. [4]. А. Адлер уважав, що однією з причин агресивних проявів є мета підлітка самоствердитися й позбутися комплексу неповноцінності [1].

Як констатує О. Літвінова, підлітки з низьким рівнем проявів фізичної та вербальної агресії та високим рівнем толерантності переважно займають позицію жертви у соціальній структурі булінгу. Такі підлітки не здатні відповісти на образи з боку ровесників, самотійно відстояти себе, тому їх найчастіше у колективі підлітків ізолюють. Більшість підлітків, які є ініціаторами булінгу, має високий рівень агресії та низький рівень толерантності, їм притаманні жорстокість, нестриманість, нетерпимість до інших [4].

До вікових особливостей, що зумовлюють агресивні прояви у підлітків, дослідники також відносять загострення акцентуацій характеру, зростаючий рівень фізичної активності, що може проявлятися у задирливості, псуванні речей тощо; вияви соціальної активності, яку дорослі не завжди підтримують; посилене прагнення до спілкування з ровесниками [7]. Отже, причини булінгу серед підлітків учені пов'язують як із зовнішніми чинниками, так і з віковими, особистісними особливостями самих підлітків, включених у ситуацію цькування.

Незважаючи на численні наукові розвідки, проблема вивчення соціально-психологічних чинників булінгу серед підлітків, пошуку шляхів його психопрофілактики не втрачає своєї актуальності та потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «булінг» у перекладі з англ. (bullying) означає цькування, залякування [3]. Булінг асоціюється зі шкільним цькуванням [6] та є за своєю суттю тривалим фізичним або психологічним насильством із боку індивіда або групи щодо індивіда, не здатного захистити себе у цій ситуації [7]. Булінг розглядається як «свідоме, тривале насильство, яке не носить характеру самозахисту та походить від однієї людини або кількох людей» [5, с. 124], а також як «залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в людини страх» [6, с. 79].

Більшість авторів стверджує, що булінг є, насамперед, проявом агресії, явної чи прихованої. Американські дослідники І. Ріверс та П. Сміт виділяють три типи агресії, якими характеризується ситуація булінгу: пряма фізична агресія (безпосередній фізичний контакт учасників булінгу), пряма вербальна агресія (погрози, обзивання) та непряма вербальна агресія (поширення пліток та неправдивої інформації про жертву) [6].

За своєю природою, як показує практика, шкільний булінг є складним, системним і комплексним соціально-психологічним явищем, яке розвивається у ситуаціях ворожнечі, страху та конфлікту. Це природно проявляється позашкільним часом, коли контроль дорослих є меншим або відсутнім. Це можуть

бути сходи, роздягальні, туалети, коридори, спортивні майданчики, шкільні подвір'я чи позакласні зони.

Жертва може бути як випадково вибраною серед однокласників, так і сама, передчуваючи можливість стати жертвою булінгу, стає його ініціатором. Жертвами шкільного цькування, не завжди, але часто, стають підлітки дуже чутливі, які не здатні відстояти свою позицію. Ці підлітки не в змозі настояти на своєму, не можуть показати впевненість у собі, своїх можливостях [7].

Із метою вивчення соціально-психологічних чинників булінгу серед підлітків нами було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь 58 учнів 7–8-х класів, котрі навчаються у Львівській державній комунальній середній загальноосвітній школі № 2. Із них 31 дівчина і 27 хлопців. Відповідно до мети дослідження, нами було підібрано відповідний психологічний інструментарій: методика «Шкала самооцінки мотивації схвалення» Д. Крауна – Д. Марлоу; методика А. Басса – А. Дарка (в адаптації О. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»; анкета «Проблеми шкільного насильства» (модиф. О. Герженій).

Опитувальник «Шкала самооцінки мотивації схвалення» Д. Крауна – Д. Марлоу дає змогу вивчити особливості потреби підлітків у схваленні, готовності відповідати соціальним нормам на основі підсумкового показника «мотивації схвалення». Методика А. Басса – А. Дарка (в адапт. О. Осницького) дала змогу визначити переважаючі форми агресії у підлітків за вісьмома параметрами.

1. Фізична агресія – застосування фізичного насильства до іншої людини.

2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесного висловлювання.

3. Непряма агресія – агресія, спрямована на іншу людину (злісні плітки, жарти), а також агресія, не спрямована ні на кого (вибрана злість, що проявляється криком, тупотом, кулаками по столу тощо).

4. Дратівливість – готовність за найменшого занепокоєння проявити запальність, суворість, грубість.

5. Негативізм – опозиційна форма поведінки, як правило, спрямована проти влади чи лідерства; ця поведінка може розвиватися від пасивного опору до активної боротьби з установленими звичаями та законами

6. Образа – заздрість і ненависть до інших, викликана почуттям озлобленості, злоби на весь світ за реальні чи уявні страждання.

7. Недовіра – недовіра та обережність до людей, заснована на переконанні, що інші мають намір заподіяти шкоду.

8. Почуття провини – виражає можливу втому випробуваного, переконання, що він погана людина, надходить злісно, наявність докорів сумління.

Для аналізу взаємозв'язків між шкалами методик та запитаннями анкети нами було застосовано кореляційний аналіз Спірмена, згідно з яким було встановлено, що існує кореляційний зв'язок між віком досліджуваних та шкалою «Схильність до підозр» ($r = 0,28$, $p \leq 0,05$), а також «Ворожість» ($r = 0,27$, $p \leq 0,05$). Тобто процес дорослішання підлітків співвідноситься з тенденцією до збільшення у них підозрілості, схильності до недовіри, надмірної критичності та ворожості.

Також, згідно з результатами аналізу, нами встановлено, що існує кореляційний зв'язок між питанням «Як ви вважаєте, чи можна спрогнозувати випадки булінгу?» та шкалами «Образа» ($r = 0,27$, $p \leq 0,05$), «Ворожість» ($r = 0,31$, $p \leq 0,05$). Підліткам, які відповіли, що випадки булінгу можна спрогнозувати більшою мірою, будуть притаманні такі характеристики, як схильність до образ та ворожість.

Також встановлено кореляційний зв'язок між питанням «Хто найчастіше здійснює акти агресії?» і шкалою «Відчуття провини» ($r = 0,27$, $p \leq 0,05$). Тобто у підлітків, які відповіли, що випадки булінгу найчастіше здійснює група підлітків чи старшокласників, почуття провини є більш вираженим.

Застосування факторного аналізу дало змогу встановити основні причини булінгу серед досліджуваних нами підлітків.

У результаті факторного аналізу нами виокремлено три основні чинники. У табл. 1 представлено шкали опитувальників, а також результати їх факторизації.

Фактор 1 (29, 1% дисперсії) містить три змінні («Вербальна агресія», «Дратівливість», «Негативізм»). У цілому цей фактор містить показники, що характеризують агресію, яка виражається через слова, виражену дратівливість та негативізм. Як бачимо, вербальна агресія та негативне ставлення є досить вагомими чинниками булінгу серед досліджуваних нами підлітків.

Фактор 2 (19, 6% дисперсії) містить три змінні («Образа», «Відчуття провини», «Схильність до підозр»). У цілому він відображає те, як той чи інший підліток відчуває образу, наскільки він підозрілий та наявність у нього відчуття провини після агресії. Як бачимо, ворожість через власне почуття провини є одним із чинників булінгу.

Фактор 3 (15,2% дисперсії) містить три змінні («Потреба у схваленні», «Фізична агресія», «Непряма агресія»). У цілому містить показники, які виражають відсутність прямої агресії та застосування фізичної агресії через бажання отримати увагу або схвалення ото-

Результати факторного аналізу шкал опитувальників

Шкали	Факторні навантаження		
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Вербальна агресія	0,787		
Дратівливість	0,736		
Негативізм	0,681		
Образа		0,861	
Відчуття провини		0,796	
Схильність до підозр		0,691	
Потреба у схваленні			0,632
Фізична агресія			0,611
Непряма агресія			-0,580
Відсоток дисперсії	29,1%	19,6%	15,2%

чуючих. Намагання підлітка самоствердитися серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні виступає одним із соціально-психологічних чинників булінгу серед підлітків.

Окрім того, нами проведено порівняльний аналіз за критерієм Манна – Уїтні, і встановлено, що між групою тих, хто зазнавав булінгу у школі, та групою тих, хто булінгу у школі не зазнавав, статистично значущих відмінностей у вияві досліджуваних параметрів не виявлено. Отже, ймовірно вплив булінгу не поширюється на дані характеристики та не впливає на їх зміну.

Проте завдяки проведеному ще одному порівняльному аналізу (вже за критерієм Краскала – Уолліса) встановлено, що між групами осіб, які стикалися з різним видом булінгу, існують статистично значущі відмінності у вияві досліджуваних параметрів.

Так, найбільш виражений загальний рівень агресивності зафіксовано в підлітків, які вказали, що не стикалися з булінгом (і які, ймовірно, можуть бути потенційними булерами), а найменший рівень агресивності зафіксовано в підлітків, які стикалися з булінгом, який передбачав уживання прізвиськ ($N = 9,870$, $p \leq 0,05$).

Найбільш вираженою є вербальна агресія, зафіксована у підлітків, які вказали, що стикалися з булінгом (який передбачав глузування ($N = 9,870$, $p \leq 0,05$)), найменш виражений рівень вербальної агресії притаманний підліткам, які стикалися з булінгом, який передбачав уживання прізвиськ ($N = 11,960$, $p \leq 0,05$).

Також завдяки проведеному порівняльному аналізу Краскала – Уолліса встановлено, що між групами осіб, які по-різному вважають «Чи повинні ті, хто здійснює булінг (цькування), нести покарання за свої дії?», існують статистично значущі відмінності у вияві досліджуваних параметрів.

Найбільша вираженість дратівливості наявна у підлітків, які вказали, що «так – ті, хто здійснює булінг (цькування), повинні нести покарання за свої дії», а найменша вираженість дратівливості зафіксована у підлітків, які вказали, що «ні – ті, хто здійснює булінг (цькування), не повинні нести покарання за свої дії» ($N = 7,264$, $p \leq 0,05$).

Висновки. Причинами булінгу серед підлітків є як зовнішні чинники, так і вікові, індивідуальні особистісні особливості самих підлітків, включених у ситуацію цькування. Явище булінгу серед підлітків проявляється прямо та опосередковано через фізичну та вербальну агресію. Проведене емпіричне дослідження дало змогу з'ясувати особливості соціально-психологічних чинників булінгу серед підлітків, це насамперед: вербальна агресія та негативне ставлення; ворожість через власне почуття провини; намагання підлітка самоствердитися серед ровесників, фізична агресія через незадоволену потребу в увазі та схваленні.

Актуальними залишаються проблема нівелювання проявів булінгу серед підлітків, розроблення та впровадження у систему роботи освітніх психологічних служб програми психопрофілактичних та психокорекційних заходів із метою висвітлення особливостей булінгу в шкільних колективах, сприяння формуванню негативного ставлення до булінгу, пошуку альтернативних (соціально прийнятних) методів вираження агресивних проявів, формування навичок саморегуляції, оптимізації соціальної взаємодії між підлітками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Благута Р.І. Механізми виникнення агресії підлітків. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2003. Т. V. Ч. 4. С. 46–51.
2. Булінг. Ситуація в Україні. *Дитячий фонд ООН UNICEF*. 2016. URL: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/statistics>
3. Король А.В. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2(13). С. 84–93.

4. Літвінова О.В. Дослідження психологічних чинників підліткового булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 4. С. 183–189.

5. Найдьонова Л.А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : збірник статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2007. С. 123–129.

6. Плутицька К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 29. С. 78–80.

7. Стельмах С.В. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2011. Вип VI. С. 485.

8. Olweus, D. Stability of aggressive reaction patterns in males: A review. *Psychological Bulletin*. 1979. № 86. P. 852–875.